

TÜRK RUNİK HARFLİ UYGUR YAZITLARINDAKİ KURAL DIŞI YAZIMLARIN DİYALEKTİK ANLAMİ OLABİLİR Mİ?

Erhan AYDIN*

Yer tenri kılınokda uygur kagan olormış bök ulug kagan ermiş.

Öz: Bu makalede Türk runik harfli Uygur yazıtlarındaki kural dışı yazımlar, sekizinci yüzyıl Uygur diyalektolojisi açısından değerlendirildi. Makalenin hareket noktasını Uygur yazıtlarından elde edilen kural dışı yazımlar oluşturmaktadır. Küçük harf yanlışları, birbirinin yerine yazılan ön/arka ünlülü harfler gibi, yazım yanlışları olarak değerlendirilebilecek öğeler yerine, daha belirgin ve öteki Türk runik harfli metinlerle karşılaştırılmasından diyalektik tanık olabilecek sözcükler üzerinde duruldu. Elde edilen bulgular hem Uygur yazıtları hem de Moğolistan, Yenisey, Dağlık Altay, Kırgızistan, Çin Halk Cumhuriyeti gibi öteki coğrafyalarda bulunan yazıtlardaki biçimler ile karşılaştırıldı. Özellikle Uygur Kağanlığı döneminde yazdırılan ve Uygurlara ait olduğu konusunda kuşku bulunmayan Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtlarındaki verilerin, sekizinci yüzyıl Uygur diyalektolojisi için daha fazla kanıt sunabileceği konusunda değerlendirmelerde bulunuldu. **Anahtar sözcükler:** Eski Türk Yazıtları, Uygur Yazıtları, Uygurlar, Diyalektoloji, Fonetik.

Can the Irregular Spellings in Uyghur Inscriptions with Turkish Runic Letters Have a Dialectal Meaning?

Abstract: In this article, the irregular spellings in Uyghur inscriptions with Turkic runic script are evaluated in terms of eighth-century Uyghur dialectology. The starting point of the article is the irregular spellings obtained from Uyghur inscriptions. Instead of items that can be considered as misspellings, such as misspellings of lowercase letters and interchangeable front/back consonants, the focus is on words that are more obvious, and that can be dialectal witnesses when compared with other Turkic runic texts. The findings were compared with the forms found in both Uyghur inscriptions and inscriptions from other regions such as Mongolia, Yenisei, Mountainous Altai, Kyrgyzstan, and the People's Republic of China. In particular, the data from the Tes, Tariat, and Şine Usu inscriptions, which were dictated during the Uyghur Khaganate period and are undoubtedly Uyghur, may provide more evidence for the eighth-century Uyghur dialectology.

Keywords: Old Turkic Inscriptions, Uyghur Inscriptions, Uyghurs, Dialectology, Phonetics.

Giriş

İlk bulunduğu ve harflerin çözüldüğü günden bu yana Türk runik harfli Eski Türk yazıtları üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Gün geçtikte yeni yazıtlar bulunmakta; bulunan bu yazıtlarla birlikte, ilgili çalışmalar da aynı oranda artmaktadır. Yazıtlar dönemi Türkçesinin kuşkusuz en büyük sorunlarından birisi, yazıtların büyük bir bölümünün hangi boylarca yazıldığının bilinmiyor olmasıdır. Bu nedenle de, günümüz Türk yazı dillerinin, ses, şekil ve anlam bilgisi ile söz varlığı bakımından en eski durumları ile ilgili çıkarım yapmak oldukça güçtür.

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, İzmir/TÜRKİYE. E-posta: erhan.aydin@deu.edu.tr; ORCID No: 0000-0003-4795-7320

Makalenin Geliş Tarihi: 05.06.2023 - Makalenin Kabul Tarihi: 15.11.2023

DOI: turkbilg.1409259

Bazı yazıtlarda bulunan damgalar, o yazıtın hangi boyca yazıldığını göstermeye yardımcı olabilmektedir. Örneğin; Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun ve Karı Çor Tegin (Xi'an) yazıtlarındaki damgaların aynı olması, bu yazıtların Uygurlar tarafından yazıldığına iyi bir kanıttır. Ancak birçok yazıtın, hangi boya ait olduğu konusu, belirsizliğini korumaktadır. Hangi yazıtın, hangi boya ait olduğu bilinmediğinde, söz varlığı ve sözcüklerdeki ses, şekil ve anlam bilgisi farklılıkları yol gösterici olabilmektedir.

Bu çalışmada, Türk runik harfli Uygur yazıtlarından hareket ederek kural dışı yazımların Uygur diyalektolojisine eklenip eklenemeyeceği konusunda tartışma yapıldı. Yazım farklılıkları temelinde elde edilen her bulgu, öteki Türk runik harfli yazıtlarla karşılaştırıldı.

Uygur yazıtlarının hangileri olduğu konusunda türlü görüşler bulunmaktadır. Örneğin; Osman F. Sertkaya'ya göre; Tes, Tariat, Şine Usu, Hoyto-Tamır ve Karabalgasun yazıtları Uygur yazıtlarındandır (1992: 332-333). Á. Berta; Tes, Tariat ve Şine Usu'dan başka, Suci'yi de 840 olarak tarihlendirip Uygur yazıtları içerisinde değerlendirir (2004: 317). Ahmet B. Ercilasun; Taryat, Tes, Şine Usu, Somon-Sevrey, Suci, Karabalgasun bitigleri, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrın Temdeg yazıtlarını Uygur yazıtlarından sayar (2006: 134-135). Cengiz Alyılmaz; Tes, Tariat, Şine Usu, Karabalgasun I, II, III, Mutrın Temdeg'i Uygur yazıtları içerisinde gösterir (Mert 2009: 98). Ayrıca, yazıttaki iki damgayı gerekçe göstererek Gurvaljin-uul'u da Uygur yazıtlarına ekler (2005: 74-75). Osman Mert; Tes, Tariat ve Şine Usu'dan başka I, II ve III. Karabalgasun ve Mutrın Temdeg'i Uygur yazıtları içerisinde anar (2009: 99-105).

II. Türk Kağanlığı döneminde Uygurların elinden çıkan yazıtlar ile Uygur Kağanlığı döneminde, Uygurlarca dikilmiş veya tesis edilmiş yazıtlar, kesin ve kesin olmayanlar olarak ikiye ayrılmalıdır. Kesin olanlar: Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey ve Karı Çor Tegin (Xi'an). Kesin olmayanlar: Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul (Aydın 2018: 31-32). Bunlardan; Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtları, Uygur Kağanlığı döneminin kağanlarınca yazdırılıp diktirilmiştir. Karı Çor Tegin (Xi'an) yazıtı ise, Tang Hanedanlığı hükümdarı Tang Dezong (唐德宗) (779-805) tarafından yazdırılmış olup Tang dönemi Çincesi ve Eski Türkçe iki dilli mezar taşıdır (Aydın ve Ariz 2014: 65-66). Geri kalanlar ise yönetimdeki beyler veya halk tarafından yazılmış ve dikilmiş olmalıdır. Kağanlık yazıtları dışındakilerin tespitinde, yazıtta bulunan damgalar etkili olmuştur.

Sözlük bilgisi açısından Uygur yazıtlarının öteki Türk runik harfli yazıtlardan farklı sözcükler türlü vesilelerle incelenmiştir. Uygur yazıtlarında başka, öteki yazıtlarda başka sözcüklerle gösterilen kimi sözcüklerle, yalnızca Uygur yazıtlarından elde edilen sözcükler, Eski Türkçenin zenginliğini göstermekle birlikte, aynı zamanda Uygur diyalektolojisi için önemli kanıtlar sunmaktadır. Örneğin; *adın* 'başka' (Tes Doğu 2); *akız*- 'hücum ettirmek, saldırtmak' (Tes Kuzey 3; Tariat Doğu 2); *bazlan*- 'tabi olmak' (Tes Kuzey 5); *belgü* 'damga' (Tes Güney 3; Tariat Batı 2; Şine Usu Doğu 8, 9); *çak* 'çağ, dönem' (Şine Usu Kuzey 4); *égil* '(sıradan) halk' (Şine Usu Doğu 2); *küt*- 'beklemek' (Şine Usu Doğu 5); *ödkünç* 'taklit' (Tes Doğu 2); *sın* 'mezar, kabir' (Karı Çor Tegin 12); *tarıglag* 'tarla' (Tariat Batı 4); *yamaş*- 'katılmak' (Tariat Doğu 5) vs. Ayrıntı ve öteki tanıklar için bk. (Aydın 2016a) ve (Aydın 2019b).

Aşağıdaki bölümde Uygur yazıtlarından elde edilen kural dışı yazımların Uygur diyalektolojisine katkı sağlayıp sağlayamayacağı tartışılmıştır.

1. Türk Runik Harfli Uygur Yazıtlarındaki Kural Dışı Yazımlar

1.1. Bıla

Tariat Kuzey 2: *Kanıma turgak başı kagas ataçuk begzeker çigşi bıla бага таркан үч yüz turgak turu<t>dı* “Hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bıla Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti).”

Yazıtlar dönemi Türkçesinde yalnızca Tariat'ta bir kez tespit edilen ünvanın, *boyla*'nın diyalektik bir biçimi olduğu görüşü yaygındır (Tekin 1983: 822 ve 836). Ancak *boyla* da çok sık kullanılmamıştır. Köl Tegin kaplumbağa; Bilge Kağan Güney 14; Tonyukuk I Batı 6; Şine Usu Batı 4 ve Suci 2'de birer kez ele geçen ünvan, Bilge Kağan Güney 14'te Tonyukuk'u belirtmek; Tonyukuk I Batı 6'da ise Tonyukuk'un ad ve ünvanlarını göstermek amacıyla anılır. Dolayısıyla *boyla* ünvanı Tariat'ta ele geçmemiştir.

Sözcüğün yazımında yanlışlık yapılmadıysa, Uygurların diyalektolojisi için kanıt olarak değerlendirilebilir. *Boyla* ya da *buyla* olarak iki biçimde okunan ünvanla ilgili Slav dilleri ile Mançucuya (Ramstedt 1951: 78) bağlayanların yanında, Çin kaynaklarında henüz ele geçmemesi dolayısıyla Xiongnu'larca da kullanıldığı ve yüksek bir ünvanı karşıladığını (ED 385b) ve ‘göçebe boyların ve ordunun nereden nereye gönderilmesi gerektiğini belirlemek, devlet toprakları üzerinde boyların düzenli ve planlı biçimde hareketlerini sağlamak’ ve dolayısıyla ‘hayvanı yönetmek için burnuna takılan çubuk’, mec. ‘orduyu yöneten, komutan’ (Tezcan 1978: 55 ve 64) anlamında kullanıldığını öne sürenler olmuştur. Ayrıntı için krş. (TMEN II, s. 398); (Rybatzki 2000: 233); (Şirin 2016: 135); (Aydın 2018: 112 ve 116-117).

1.2. Bilige

Tariat Kuzey 6: *Bayırku tarduş bilige tarkan kutlug yagma tawgaç sogdak başı bilige señün uzal öñ erkin* “Bayırku (ve) Tarduşlarla (ilgili) Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Çin (ve) Soğdlarla (ilgili işlerin) başı Bilge Sengün Uzal Öng Erkin’(dir).”

Ünvanın, kağan ve yönetici erkeklerin yanında, Bilge Kağan'ın annesi ile Moyan Çor Kağan'ın eşi İl Bilge Katun'dan dolayı kadınlar tarafından da kullanıldığı bilinir. Ünvanla ilgili ayrıntı ve kullanım alanı için bk. (TMEN II, No. 836); (DTS 99); (Rybatzki 2006: 245); (Şirin User 2006: 220-223); (Aydın 2018: 114); (Aydın 2021).

Ünvanın Tariat Kuzey 6'da, aynı satırdaki iki *bilige* biçimi, yazım yanlışlığı olmadığına kanıt sayılabilir. Ancak yine Tariat'ta on bir kez (Güney 6, 6, Batı 1, 1, 6, 6, Kuzey 1, 3, 3, 5, 5) *bilge* yazılmış olması ise ayrı bir sorundur. Talat Tekin (1983: 804 ve 2003: 63), iç seste ünlü türemesi olarak verdiği örneklerden biri olan sözcüğün yazımındaki bu farklılığı, her ne kadar yazıtın yazıcısının diyalektine bağlansa da yazıtta *bilge* biçiminin daha fazla olması kafa karıştırıcıdır. Bu bakımdan her iki *bilige* biçiminin kişi adında olması, ünlü türemesini, yazıcıya değil; Uygur diyalektolojisine bağlamanın daha uygun olduğu öne sürülebilir.

1.3. Çad

Yüksek bir askerî ünvan olan *şad* sözcüğünün ç sesli biçimidir ve tüm eski Türk yazıtlarında ikisi Uygur, biri Yenisey (Bay-Bulun I (E 42), 6) olmak üzere üç örnekte ç ile yazılmıştır. Uygur yazıtlarındaki iki tanığın geçtiği yer ve cümleler şöyledir:

Tes Batı 6: <...> *olortı oğlu tarduş yawgu tölis çad olortı kanım eli* <...> “<...> tahta oturdu. Oğulları, Tarduş Yabgu (ve) Tölis Şad (olarak) görev aldı. Kağanımın yurdu <...>”

Tariat Kuzey 4: *Tejrim kanım oğlu* <...> *bodunka* <...> *udurgan* <...> *çavış señün bodunı tokuz bayırku ak baş ara basmıl tokuz tatar bunça bodun çad bodunı* “İlahi (yüce) hanımın oğlu <...> halkına <...> Udurgan <...> general Çavış’ın halkı, Dokuz Bayırku(lar), Ak-Baş(lar) arasında? Basmıl(lar), Dokuz Tatar(lar), bunca boylar da şadın boylarıdır.”

Tes ve Tariat’ta ç sesli iki tanığa karşın, Şine Usu ve Sevrey’de ş sesli *şad* biçimi, bu nöbetleşmenin düzenli olmadığını düşündürmektedir. Şine Usu Doğu 7: *Èki oğluma yawgu şad at bërtim* “İki oğluma yabgu (ve) şad ünvanları verdim.”; Sevrey 6: <...> *-rt uruñ?* <...> *şadımız? t.*

Şad ünvanının Çince yazımı *sha* (殺) veya *she* (設) olmalıdır. Ünvanın kökeni ile ilgili türlü görüşler arasında; kökeni belli olmayan ünvanlar içerisinde değerlendirenler (Ramstedt 1951: 78) olduğu gibi, İran kökenli ancak hangi diyalekten olduğunun bilinmediğini, Saka *şao*, Sogd. *şyøð*, Pehlevi *şāh* ile karşılaştırılabileceğini ve görevi bakımından kağandan sonra geldiğini ve ünvanın kağanın oğlu veya kardeşi tarafından kullanıldığını önerenler de olmuştur (ED 866b); (Aalto 1971: 35). G. Doerfer ise, ünvanın kökeninin İran dillerine bağlanmasından yakını ve *şad* sözcüğünün uzun ünlülü, ancak İranca biçimlerin daha çok kısa ünlülü olduğunu, Ruanruan ve Xianbei’yi göstererek bilinmeyen bir dilden alınmış olabileceğini ileri sürer (TMEN III, No. 1327). Ünvanla ilgili ayrıca krş. (Ögel 1963); (Benveniste 1966: 20); (Bombaci 1974); (Tekin 1983: 804); (Şirin 2016: 111); (Aydın 2018: 170-171).

Yazıtlar dönemi Türkçesinde *şad/çad* örneğinde görülen *ş/ç* nöbetleşmesi, Türkçede sözcük başında bulunmayan *ş* sesine dayanmaktadır. Hatice Şirin, ön, iç ve son seste *ş>ç* değişmesinin, Dîvânu Lügâti’t-Türk’teki örneklerinden söz eder: *öpik>şöpik* “meyve yenildikten sonra atılan şey, çer çöp”; *çu/çü>şu/şü* “emir ve nehyde sona gelerek pekitme bildiren *çu* yerine kullanılan bir sözcük”; *kikşür->kikçür-* “iki kişiyi birbirine kıskırtmak”; *kabiş-* “bir araya gelmek, toplanmak”>*kavuş-*, buna karşılık *kapçak* “su kollarının kavuştuğu yer” vb. Bu ses olayının, Kıpçak Türkçesinden itibaren belirginleştiğini de belirtir (2016: dipnot 58). *Çigşi* maddesinde ise sözcük başındaki ünsüzün analogisi de olmakla birlikte, *ç*’li yazımın, Türkçe kökenli olmayan *şad* ve *çigşi*’nin Türkçeleştirildiği bir diyalekten alınmış olabileceği olasılığından da söz eder (2016: 111).

Eski Türk yazıtlarında sözcük başındaki *çad* (<*şad*) örneğinden başka *ş/ç* nöbetleşmesinin, biri sözcük ortasında, öteki sözcük sonunda olmak üzere iki tanığı daha vardır:

Çigşi: Tariat Kuzey 1, 1, 2; Çaa-Höl I (E 13), 4, 5; Çaa-Höl VII (E 19), 1; Haya-Baji (E 24), 7, 7; Elegest IV (E 70), 1; Bar-Burgazı III (A 22).

Çigçi: Tepsey III (E 113).

Çigşi (<Çin. Cishi [刺史]) ile ilgili ayrıntı için krş. (Ramstedt 1951: 75); (Ecsedy 1965: 86-87); (DTS 145); (ED 417a); (Tekin 1983: 836); (Cicm 2015); (Aydın 2016c: 14); (Aydın 2018: 125).

İrbiş: Tepsey VIII (E 123): *g? ay külüg az a irbiş e* “(Adım) Ay Külüg. Kakım ve Sibiryaya leoparı”

İrbiç: Teht: *irbiç e? erip s²ançıntı (sançdı?)* “Sibirya leoparı(na?) erişti (ve) mızrakladı?”

Osman F. Sertkaya ve S. Harcavbay, Hoyto-Tamır V’in ilk satırında *ibris* sözcüğünün bulunduğunu öne sürer (2001: 324). Ancak ön ünlü *b* ve *r* sesleri olsa da sözcük sonundaki *s* arka ünlüdür; bu nedenle sözcük *bars* da okunabilir (Aydın 2017b: 4).

İrbiş ‘Sibirya leoparı’ ile ilgili ayrıntı için krş. (DTS 211); (VEWT 173); (ED 199a); (Ölmez 1992: 48, not 8); (Battulga vd. 2006: 7); (Aydın 2016b: 27-28); (Aydın 2019a: 220-221).

1.4. İligerü

Tariat Batı 5: *yag<i> bodunka [kaga]ngı bërigerü uçı altun yış kedin uçı kögmen <i>ligerü uçı költ[i]?* “düşman halkın kağanı(ninki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)’dir.”

‘Doğuda, doğuya’ anlamı verilebilecek sözcük, Köl Tegin ve Bilge Kağan’da çok kez; Tonyukuk ile öteki yazıtlarda tespit edilmemiştir. Ayrıca Uygur yazıtlarında; Tes Güney 3, Şine Usu Doğu 8 ve I. Karabalgasun III/8’de birer kez ele geçmiştir. Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında çok kez ele geçmesinin nedeni, devletin sınırları çizilirken bağlı boy veya milletlerin oturduğu yerlerin gösterilmesine bağlanabilir. Tonyukuk başta olmak üzere, öteki yazıtlarda geçmemesi tümüyle rastlantı olmalıdır. *İligerü* sözcüğünün yanında, yine ‘doğu’ anlamı verilebilecek *öhdün* ise üçü Uygur yazıtlarında (Tariat Batı 5; Şine Usu Kuzey 6, Güney 11), ikisi de Tonyukuk’ta olmak üzere toplam beş kez ele geçmiştir. Ayrıca sözcüğün ötümsüz *öhtün* biçimi de bir kez II. Karabalgasun yazıtının 3. satırında bulunmaktadır. Ayrıca *öh* sözcüğünden +rA yön ekiyle kurulmuş *öhre*, Uygur yazıtlarında ve öteki yazıtlarda tespit edilmiştir.

Tariat’taki *iligerü* biçiminin başka bir örneği bulunmasa da iç seste ünlü türemesinin öteki yazıtlarda tanıkları bulunmaktadır. Örneğin; *altı* ‘altı’ (Del-uul I/2); *altmış* ‘altmış’ (Del-uul I/2); *teñiri* ‘gökyüzü’ (Del-uul I/1). Tariat’ın dışında, ünlü türemesini gösteren örneklerin tümünün Del-uul I yazıtında ele geçmesinin rastlantı olmaması gerekir. Sonuç itibarıyla, Tariat Batı 5’teki *iligerü* biçiminin, yazım yanlışından çok, diyalektik öge olarak değerlendirilebilmesine imkân vermektedir. Tekin, iç seste ünlü türemesi bölümünde; “oldukça şaşırtıcı ve beklenmedik örneklerin Tariat yazıtını yazan kişinin kendi diyalektini yazıta yansıtmış” olabileceği düşüncesindedir (2003: 63).

1.5. İr/Yir

‘Kuzey’ anlamındaki sözcük, II. Türk Kağanlığı’nın ünlü yazıtlarında *yır* biçimindedir. Bunu *yırı* olarak okuyanlar da olmuştur. Sözcük, *yırya*, *yırgaru* ve *yırdınta* olarak sırasıyla yönelme-bulunma, yön ve bulunma-ayırılma ekleriyle kullanılır. Ancak sözcüğün, Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk dışında ele geçmemiş olması ilginç ve tuhaftır. Ongi yazıtında ise bir kez ele geçen *yıraya*’yı da anmak gerekir. Ongi Doğu 2: *Türk bodun öñre kün tugsıkiña kësre kün batsıkiña tegi berye tawgaçka yıraya yışka [tegi]* “Türk halkı doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına kadar, güneyde Çin’e, kuzeyde bozkıra kadar”. Buradaki *yıraya* biçimi güçlü bir olasılıkla yazım yanlışdır. Çünkü aynı yazıt Doğu 5’te açıkça *yıry²a*, ancak ikinci *y* ön ünlülü *y²* ile yazılmıştır. Tüm bu örneklemelere göre; sözcüğün yazıtlar dönemi Türkçesindeki görünümü şöyledir:

yırya: Tonyukuk I Batı 7, I Güney 7

y²ırya: Köl Tegin Güney 1, Doğu 14; Bilge Kağan Doğu 12; Tonyukuk I Güney 10

*yır*²*a*: Ongi Doğu 5

*yıray*²*a*: Ongi Doğu 2

*y*²*ırgaru*: Köl Tegin Güney 2, 4, Doğu 28; Bilge Kağan Kuzey 2, 3, Doğu 23

*y*²*ırdınt*<*a*>: Tonyukuk I Güney 4

Örneklere göre; Köl Tegin ve Bilge Kağan'da kök biçim istisnasız *y*²*ır*'dir. Tonyukuk'ta iki kez *yır*; iki kez *y*²*ır* olarak yazılmıştır. Ongi'de de *yır*'dir. Tonyukuk'taki iki farklı yazım, sözcüğün aslının ön ünlülü *y* mi yoksa arka ünlülü *y* ile mi yazıldığı konusunu karanlıkta bırakmaktadır. Ancak Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının, usta *bitigçiler* tarafından yazıldığı düşünüldüğünde, daha kurallı bir Türkçeden söz etmek ve dolayısıyla da asıl biçimin *y*²*ır* olduğunu öne sürmek mümkündür. Ancak ön ünlülü *y* ve arka ünlülü *r* seslerinin bir sözcükte bulunması, bazı sözcüklerde de görülen ve nasıl okunması gerektiği konusunda fikir vermeyen yapılandırdır. Belki Tariat ve Şine Usu'daki *yir* ve *ir* biçimleri, konunun aydınlatılmasında daha çok yardım edebilecektir.

İr:

Şine Usu Doğu 7: *Anta yana tüşdüm ötüken irin kışladım* “Oradan yine geri döndüm. Kışı Ötüken'in kuzeyinde geçirdim.”

Şine Usu Doğu 11: *Êşi yër tapa az er ı<d>tum kör tédim kırkız kanı kögmen irinte* (12) <...> “Müttefiklerin yerine doğru az adam gönderdim. “Bak” dedim. Kırgızların kağanı Kögmen'in kuzeyinde (12) <...>”

Yir:

Tariat Batı 5: *İç <ı>lagım ötüken yiri onğı tar[kan] süy* “iç otlağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy”

Tariat'taki bu cümle, belirtisiz isim tamlaması yapısındaki *Ötüken yiri* ‘Ötüken kuzeyi’ ya da *yiri* sözcüğü Ongı Tarkan Süy'ün yerini göstermede de kullanılmış olabilir. Bu satırların yazarı, ikinci olasılığı düşünmekten yanadır.

Yir ve *ir* sözcükleri, yukarıda belirtilen karışıklığa çözüm üretecek kadar değerlidir. Ancak burada önemli olan, sözcüğün birincil biçiminin *ir* mi *yir* mi olduğudur. Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarının usta *bitigçiler* eliyle, kurallı bir Türkçe ile yazıldığı düşünüldüğünde *y*'li biçimin birincil olduğu öne sürülebilir. Ancak *y*'siz biçimin Şine Usu'da iki kez geçmesi dolayısıyla yazım yanlışı aramaya gerek yoktur. Bu nedenle de birincil biçim *y*'li olmalıdır. Bu durumda Tariat Batı 5'teki *yir* ile Şine Usu Doğu 7 ve 11'deki *ir* biçimleri, Uygur diyalektolojisi için kanıt olarak değerlendirilebilir.

Eski Türk yazıtlarında yönler ve özellikle renklerle yönlerin ifade edilmesi konusunda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak doğrudan kuzey yönünü ifade eden çalışmalar azdır. Bu konuda özellikle D. Sinor'un görüşleri ilgi çekicidir. Sinor, Şine Usu Doğu 7 ve 11'deki *ir* sözcüğü çerçevesinde; ‘kuzey’ için kullanılan terimlerin çokluğuna dikkati çeker; pusulanın da kuzey ile başlamasını gerekçe göstererek kuzeyin birçok halkta öneminden söz eder; *ir* ve *yir* sözcüğünün Ugor bağlantısı üzerinde durur; ancak bunu kanıtlamanın güç olduğunu belirtir. Sinor ayrıca Şine Usu Doğu 7'deki *ötügen irin kışladım* cümlesini, Clauson'un “Kışı Ötüken (Dağı'nın) kuzeyinde geçirdim.” olarak anlamasının aksine, yazıtın ilk naşiri Ramstedt'in “Am rende des Ötükän überwinterte ich=Ötüken sınırında kışı geçirdim.” olarak yani ‘kuzey’ değil de ‘sınır’ olarak anlamlandırılmasını daha uygun bulur (2006: 533). Sonuç itibarıyla Sinor, kuzeyi ifade eden *ir/yir* sözcüğünün çağdaş Türk yazı dillerinde bulunmayışını da gerekçe göstererek

sözcüğün Ugor dillerinin birinden alıntılama olabileceğini öne sürer. Ancak Sinor'un, büyük kağanlık ve beylik yazıtlarındaki *yır*'ı gözden uzak tutup Şine Usu'daki *ir* örneğini merkeze alarak Ugor temelini dayandırması, eksik kalmaktadır. Sinor'un bahsi geçen yazısı Tariat'ın bulunmasından çok önce yazıldığı için *yir* kanıtı, *ir*'in, özellikle Ugor dillerindeki *y*'li biçiminden hareket etmesi ile açıklanabilir.

Clauson *ir*'i, haklı ve doğru olarak *yır* maddesine gönderir (ED 192b). *Yır* maddesinde Şine Usu Doğu 7 ve 11'deki *ir* sözcüğünü verir; ancak sözcüğün birincil biçimine ya da *yır* ile ilişkisine, nedense değinmez (ED 954b). Tariat'ı ilk yayımlayanlardan Tekin, Batı 5'teki *yir* biçimini Şinehüü ve Klyaştorıny'ın aksine, 'kuzey' olarak anlamlandırıp Şine Usu Doğu 7 ve 11'deki *ir* sözcüğünün *y*'li biçimi olduğunu belirtmekle yetinir (1983: 819 ve 833). Tekin, Orhon Türkçesi döneminde iki *y* ön türemesinden söz edilebileceği düşüncesindedir. Bunlar; *yilpagut*<*alpagut* ve *yid-
<id-* (2003: 54), dolayısıyla bu konuyu ön seste *y* türemesi olarak değerlendirmedeği anlaşılmaktadır. Örnekler için ayrıca krş. (Tekin 2003: 259); (Erdal 2004: 382).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de sözcüğün sıkça kullanıldığı anlaşılmaktadır. R. Rahmeti Arat (1965: 6), Eski Uygur Türkçesi örneklerindeki *irdin* için "solda, şimâlde, şimâl tarafında" vb. (zıddı *birdin*) anlamını ve şu örnek cümleleri verir:

Yime kaltı kün ortuda sıñar yil tursar ötrü ol bulgaklarig irdin sıñar elitir tegirer (Man. III 10 [4] 7-10) "Yine eğer gece yarısı (cenûp) tarafından rüzgâr eserse, o bulanıkları sola (şimâle tarafına) götürür".

Sın orun itgeli yaratgalı sakınsar özleri kanta toplasar anta itzün öñdün kidin irdin birdin ayıtmazun uz yirde itzün (TTT VI 291; nüsha T 1, str. 234) "Mezar yapmak isterlerse, kendileri nereyi beğenirlerse orada yapsınlar; önde (şarkta), geride (garpıta), solda (şimâlde) ve sağda (cenupta) aramasın, uygun bir yerde yapsın".

Arat yine Eski Uygur Türkçesindeki *yirde* (?) biçimini 'sol, şimâl' olarak anlamlandırır; şu örnekleri verir (Arat 1965: 15): *Kaltı yime yirde şıarkı yil tursar ol suv ... kün ortudun sıñar tegirer yanturur* (Man. III 10 - [4] 10) "Eğer yine şimâl tarafındaki rüzgâr eserse, o su ... gün ortası (cenup) tarafına, götürür, geri getirir."

Yirtin içinse 'solda, şimâlde' (zıddı, birtin) anlamını verir (Arat 1965: 16): *Ölüg kişi için sın oran itgeli yaratgalı sakınsar özleri kanta toplasar anta itzün öñtün kidin yirtin birtin yirig yıdın yıparın arıtzunlar* (TTT VI 289-292) "Ölen kimse için mezar yeri tanzim etmeği düşünürlerse, kendileri nerde isterlerse, orada yapsınlar; önünü, arkasını, solunu, sağını (şark, garp, şimâl ve cenûp taraflarını) misk ve güzel kokular ile temizlesinler."

1.6. Katı

Şine Usu Doğu 6: *Ol ay beş yégirmike keyre başı üç birküde tatar birle katı tokıdım* "O ayın on beşinde Keyre (Irmağı'nın) kaynağı (ile) Üç Birkü'de Tatarlarla şiddetli bir savaşa tutuştum."

'Sert, şiddetli' anlamındaki sözcüğün tabanı, 'sertleşmek, katılaşmak' anlamındaki *kat-* fiili olup yazıtlar dönemi Türkçesinde ele geçmemiştir ve bunun rastlantı olması gerekir. Clauson'da *katı* maddesi bulunmaz; ancak bunun nedenini bilmek güçtür.

Şine Usu'yu ilk yayımlayan Ramstedt, *katı* okur; harfleri ᠬᠠᠲᠢ biçiminde verir ve sözcüğün bulunduğu cümleyi şöyle anlamlandırır: "In demselben monat, den fünfzehnten tag, beim Kejrä-berge und Üç-Birkü stieß ich mit den tataren zusammen

und schlug sie” (1913: 20-21). Buna göre; Ramstedt’in *katı* sözcüğüne anlam vermeden geçtiği anlaşılmaktadır. Belki de Clauson’un bu nedenle sözlüğüne almadığı düşünülebilir.

Clauson’un *katığ* ‘hard, firm, tough’ <*kat-* maddesinde verdiği en eski örneği Irk Bitig’den seçer (ED 597b-598a). Aslında yazıtlar dönemi Türkçesinde *katığ* biçimi iki kez tespit edilmiştir. Bu iki örnekten Hoyto-Tamır’daki gözden kaçmış olmalıdır. İkinci örnek ise Olon-Nuur yazıtının 2. satırında bulunmakta olup bu yazıt yakın zamanlarda bulunduğu için Clauson’da bulunmaması doğaldır. *Katığ* ‘sert, katı’ sözcüğünün tespit edildiği iki tamığın geçtiği yer ve cümleler şöyledir:

Hoyto-Tamır V, 2: *Tölis bilge beg toñ begi katıg y^lërke* “(Ben) Tölis Bilge Bey, Tony begi(yim). Sert yere (yazdım).”

Olon-Nuur, 2: *Anta at[ıg]? katıg taşığ ewig barkıg [tokıtdım?]* “Ondan (sonra) adını (kazıdım), katı (sert) taşı, anıt mezarı yaptırđım.” Krş. (Aydın 2013: 124).

Yazıtlar dönemi Türkçesinde *kat-* fiilinden yapıldığı anlaşılan sözcükler bulunmaktadır. Örneğin; *katıgdı* zarfı, üç kez (Köl Tegin Güney 2, Kuzey 11; Bilge Kağan Kuzey 1) ele geçmiştir. Ayrıntı için krş. (ED 599b); *katıgdı* ‘sıkıca, iyice’ (Tekin 2003: 246). *Katıg* sözcüğünden yapılmış *katıgılan-* fiilinin dört örneği bulunmaktadır: Suci 9; Elegest I (E 10), 7; Begre (E 11), 1; Köjeelig-Hovu (E 45), 3.

Şine Usu Doğu 6’daki *katı* sözcüğüne, benzer anlamlar verilir: ‘Şiddetli’: (Şirin 2008: 185); (Şirin 2016: 264); ‘Katı, sert, şiddetli’ (Aydın 2018: 142). Tekin ‘sertçe, şiddetli şekilde’ anlamını verir (2003: 246); ancak gramerinde yapısıyla ilgili, isimden isim yapan ekler vs. herhangi bir şey belirtmez. Clauson’un *kat-* maddesinde “Şu. D 6 (birle:) (ED 595a) deyip geçmesi tuhaftır. Doerfer ise *qatāwul* maddesinde sözcüğün kökünü *katıg* ile ilişkilendirir; tüm Altay dillerinde bu kökün bilindiğini belirtir ve Erken Türkçe **qatā*->Mo. *qata*->Tung. *katā*-; anlamını ise ‘trocken, hart werden=kurumak, sertleşmek’ olarak belirler (TMEN I, No. 283).

Eğer *katı* sözcüğünün tabanı *kat-* ‘sertleşmek, katılaşmak’ ise, bu durumda ya fiilden isim yapan *-I+* ya da *-(I)G+* ekiyle kurulduğu düşünülebilir. Öteki tanık *katıg* da bunu desteklemektedir. Benzeri bir yazım Tonyukuk II Doğu 6’da da bulunur: *Özüm karı<g> boltum ulug boltum* “Kendim yaşlandım, kocadım.” Bu örneğin *karı-* ‘yaşlanmak, kocamak’ fiilinden yapıldığı yeterince açıktır. Yazıt üzerinde çalışanların büyük bir bölümü *karı* olarak okur ve yazımında herhangi bir yanlıştan söz etmez. Yalnızca Osman F. Sertkaya (1986: 63) ve Erhan Aydın (2017a: 118) fiilden isim yapan ekin yazımının unutulduğu düşüncesindedir. Tonyukuk yazıtındaki bu yazım yanlışı ile ilgili ayrıntı için bk. (Aydın 2022: 90-91). *Karı/karığ* sözcüğünün tek örnek olarak değerlendirilmesi hakkında krş. (Aydın, M. 2023: 41). Ancak Şine Usu’daki örnekte, fiil *kat-* olduğuna göre, ek *-I+* olabileceği gibi *-G+* de olabilir. Sonuç olarak Şine Usu yazıtındaki bu biçim, yazım yanlışı olarak değerlendirilebileceği gibi Uygur diyalektolojisine ait bir öge olarak da değer kazanabilir.

1.7. Ulu

Sözcük, hem efsanevi olması hem de Türk kültürü ile ilgisi bulunmaması dolayısıyla hayvan adı olarak değil; on iki hayvanlı takvimde bir yılı göstermesi nedeniyle ele geçmiştir. Aslı Çince *li^wong* (龍) olan sözcük, eski Türk yazıtlarında *lü* ve *ulu* biçimlerinde olmak üzere toplam üç kez tespit edilmiştir.

Ongi 16: *Bilge ataçım lü* (17) *yılka bilge (bitidim?)* “bilge babacığım ejderha? (17) yılında bilge (yazdım?)”

Tariat Batı 2: *Ulu yılka ötüken ortosınta as öyüz baş kan ıdok baş kèdininte yayladım* “Ejderha yılında (752) Ötüken’in ortasında, As Öngüz Baş (ile) Kan Iduk Baş (dağlarının) batısında yayladım.”

Del-uul III: *arkar? ulu yıl* “arkar(?), ejderha yılı”

Yıl adının Ongi yazıtında bulunup bulunmadığı tartışılan bir konudur. Clauson, W. Radloff’un, *kan lüü* okuyuşunu benimsemez; *kan* sözcüğünün metnin anlam bağlamına uymadığını ve Eski Türkçe metinlerde *lu~lü* biçimlerinde geçen yıl adının da *lüü* biçiminde okunmasının uygun olmadığını belirtir (1957: 187). L. Bazin, Clauson gibi *lü* değil; *koñ* ‘koyun yılı’ okunması gerektiği kanaatindedir (1991: 158). M. Dobrovits, Clauson’un *koñ yıl* okuyuşunu, yazıt sahibi ile tarihin örtüşmediği gerekçesiyle benimsemez; Radloff ve Tekin’in önerisinden yola çıkarak yazıtın *lüü yıl* yani 740’da dikildiğini, dolayısıyla II. Türk Kağanlığı’ndan kalan en son yazıt olduğu düşüncesindedir (2001: 150). Buna göre; Ongi yazıtında yer alan harfler açık olmadığı için yılı ifade eden hayvan adının *lü* veya *koñ* okunması yönünde ortak bir görüş bulunmamaktadır. Eğer sözcük *lü* ise, bu durumda *lü* biçimi, eski Türk yazıtlarında bir kez tespit edilmiş olacaktır ve bu okuyuş, sözcük başının *l* olması dolayısıyla kuşkuludur. Tariat ve Del-uul III yazıtlarındaki *ulu* biçimi ise, sözcüğün *l* sesiyle başlamasından dolayı önüne ünlü alması ile ilgili olup Eski Türkçenin beklenen bir ses olayıdır. Ayrıca krş. (Tekin 1983: 817); (Tekin 2003: 62); (Aydın, M., 2022, 151).

Clauson, sözcükteki ünlünün uzun olduğunu ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *luu* biçiminde geçtiğini belirtir (ED 763a). Doerfer, özellikle Türkçe biçimlerde neden *η* sesiyle yazılmadığı çerçevesinde, Çince olup da *η* ile yazılan öteki Türkçe sözcükler üzerinde durur (TMEN IV, No. 1731). DTS, Ongi’dekini *lü*; Eski Uygur Türkçesi örneklerini ise *lü* madde başında verir (DTS 334). J. Hamilton ise *long* sözcüğünün Orta Çince döneminin kuzey-doğu diyalektlerinde **l̥o(η)* ve bunun da ancak Türkçeye *lō* veya *lō̄* olarak geçmiş olabileceğini belirtir (1974: 301).

Çince kökenli ve sonunda *η/ng* bulunan sözcüklerin Türkçe biçimlerinde bu sesin kaybolması önemli bir sorundur. A. Vovin, son sesteki *η* sesinin kaybolmasının ancak Song Hanedanlığı dönemi metinlerinden itibaren gerçekleştiğini öne sürer ve *long* ‘ejderha’ sözcüğünün doğrudan Orta Çincenin diyalektlerinden değil, başka bir X dili aracılığıyla ödünçlendiğini düşünür (2004: 125).

Sözcüğün sonundaki *η/ng* sesinin Türkçe yazımlarında kaybolduğu konusyla ilgili belirgin bir örnek ise yazıtlar dönemi Türkçesinde iki kez (Bilge Kağan Güney-Doğu ve Küli Çor Batı 10) tespit edilen *keçen*’dir. Hamilton, *Kou-tsang=*kuo-tśāη* ve buradan da **katsān* biçimiyle Türkçe yazımının *keçen* olduğunu ifade eder (1974: 296 ve 301). Sözcük sonundaki *η/ng* sesinin kaybolması, kurallı gibi görünse de aksi yöndeki en iyi örnek kuşkusuz *shandong* (山東) sözcüğünün toplam altı kez geçen ve tümünün *şantunη* (Köl Tegin ve Bilge Kağan: 𐰽𐰺𐰍; Tonyukuk: 𐰽𐰺𐰍) biçimindeki yazımıdır. Tek başına bu örnek bile sözcük sonundaki *ng* sesinin her zaman kaybolmadığını göstermektedir. Ancak yine de *long* ve *keçen* örneklerindeki ses olayını açıklamaya yardım etmemektedir.

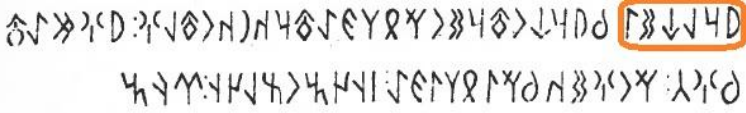
Long ‘ejderha’ sözcüğünün Ongi yazıtındaki tartışması bir yana, Tariat ve Del-uul III’teki iki tanık, sözcüğün başında bir ünlü bulunması gerektiğini ortaya koymakta; bu

durumda *ulu* biçimi Eski Türkçenin ses bilgisi bakımından kuşkusuz iyi örnek olmaktadır. Ancak Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk gibi kurallı yazımların daha iyi görülebildiği yazıtlarda ele geçmemiş olması rastlantı olmakla birlikte, büyük şanssızlıktır. Sonuç itibarıyla Tariat'taki belirgin örnek, Uygur diyalektolojisi ve Eski Türkçenin ses bilgisi bakımından kuşkusuz değerlidir.

1.8. Yarluka-

Tariat Kuzey 6: (5) *kutlug bilge señün uruşu kutlug tarkan señün ol eki ayur* (6) *yarlukadı* “(5) Kutlug Bilge Sengün ve Kutlug Tarkan Sengün (adlarındaki) bu iki anlaticı (6) buyruk verdi.”

Bu tek örnekte, olan biteni anlatan iki komutanın adının ardından geçtiği için Tanrı'nın ihsan etmesi olarak anlamlandırmak doğru olmaz. Bu nedenle bu iki kişinin buyruk verdiği göz önüne alınabilir.

Şinehüü'nün elle çizdiği harfler (Tekin 1983: 831)

Üstteki çizimden de açıkça görüldüğü üzere, Tariat'ın yazıcısı tuhaf bir biçimde ok işareti ile göstermiştir. Bu da *yarluka-* ya da *yarluka-*'tan başka bir biçimde okumayı engellemektedir. Tekin, sözcükteki yuvarlak /u/ ünlüsünün şartıcı olduğunu belirtir (1983: 825).

Yarluka-, tüm yazıt bölgelerinde çok sayıda örneği bulunan bir fiildir ve tümünde ‘(Tanrı) ihsan etmek’ anlamındadır. Tariat'taki hem yazım hem de anlamının, alışılan dışında olduğu açıktır. Kuzey 6'daki yuvarlak ünlülü biçimin aksine, Batı 3'te ise *yarluka-* olarak bir kez ele geçmiştir. Sonuç olarak Uygurlardan kaldığı düşünülen yazıtların sözcük varlığında *yarluka-* fiili bir kez Tariat Batı 3'te, *yarluka-* fiili ise bir kez yine Tariat'ta geçmiş olmaktadır. Bu bakımdan Tariat yazıtı Uygurların sözcük varlığı ile diyalektik özelliklerini göstermek bakımından ayrı bir yere sahiptir. Sonuç olarak Kuzey 6'daki ok işareti ile yazıldığına göre, yazım yanlışından çok, yazıtın yazıcısının diyalektolojisine bağlanabilir. Zayıf olmakla birlikte, bir başka olasılık ise, yazıcının ok biçimli işareti arka ünlülü *k^l* olarak düşünmüş olmasıdır.

1.9. Yılıka

Bu yazım, yalnızca Tariat'ta altı kez ele geçmiştir:

Doğu 9: *Koñ yılıka yorıdım* “Koyun yılında (743) (üzerine) yürüdüm.”

Güney 1: *Bëçin yılıka yorıdım* “Maymun yılında (744) (üzerlerine) yürüdüm.”

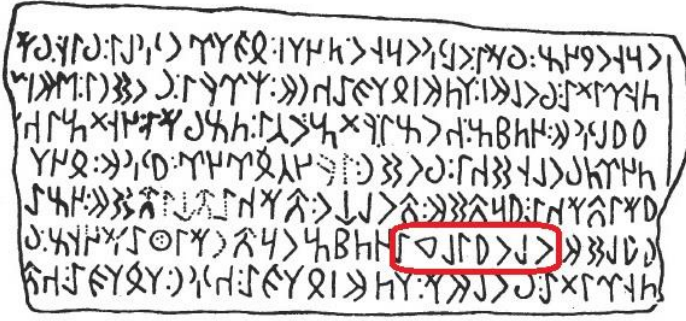
Güney 2: *Takıgu yılıka yorıdım* “Tavuk yılında (745) (üzerlerine) yürüdüm.”

Güney 3: *İt yılıka üç karlok yawlak sakınp teze bardı* “İt yılında (746) Üç Karluklar kötülük düşünüp kaçıp gittiler.”

Güney 5: *Küsgü yılıka sinligde küç kara bod[un er]miş* “Fare yılında (748), “sen varken halk güçlü imiş.”

Batı 2: *Ulu yılıka ötüken ortosınta* “Ejderha yılında (752) Ötüken'in ortasında”

Yukarıdaki altı örnekteki bir başka sıra dışı yazım ise tümünde ık/kı (◁) hecesini karşılayan işaretin kullanılması ve *yılıka* (↓▷↑JID) biçiminde yazılmasıdır.

Çizim: Tekin 1983: 825

Ancak yine Tariat'ta *yılka* biçiminde dört yazım daha bulunmaktadır. Bunlar: *Yılan yılka* (Doğu 5); *lagzin yılka* (Güney 4); *bars yılka yılan yılka* (Batı 1). Ayrıca öteki Uygur yazıtlarında da istisnasız *yılka* biçiminde yazılmıştır. Tekin, bu altı örnekteki ses olayını iç seste ünlü türemesi başlığı altında verir (2003: 63).

Sonuç olarak Tariat'ta *yılka* biçiminde yazılan dört örneğe karşın, altı örnekteki iç seste ünlü türemesi ve *yılka* sözcüğünü yazmak için altı tanığın tümünde ık/kı (◁) işareti ile yazılmasının, sıradan bir yazım yanlışı olmasından çok, en azından Tariat yazıtının yazıcısının diyalekti ile ilgili bir durum olarak açıklamak daha uygun olacaktır. Ancak geriye kalan dört örneği neden *yılka* biçiminde *k'* ile yazdığını açıklamak hiç de kolay değildir. Dolayısıyla, yazıtın yazıcısının bu kadar çok örneği, yanlışlıkla değil, bilerek yazdığını düşünmeye sevk etmektedir.

2. Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada Türk runik harfli Uygur yazıtları temelinde, kural dışı yazımların Uygur diyalektolojisi için kanıt sunup sunamayacağı üzerinde duruldu. Küçük harf yanlışları, birbirinin yerine yazılan ön/arka ünlülü harfler gibi, yazım yanlışı olarak değerlendirilebilecek öğeler yerine, daha belirgin ve öteki Türk runik harfli metinlerle karşılaştırılmasından diyalektik tanık olabilecek sözcükler değerlendirildi. Özellikle Uygur Kağanlığı döneminde yazdırılan ve Uygurlara ait olduğu konusunda kuşku bulunmayan Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtlarının daha çok veri barındırdığı sonucuna ulaşıldı. Çalışmaya malzeme olabilecek sözcüklerin yazımı denetlenirken yazıtlar dönemi Türkçesinin tüm metinlerindeki yazımlarıyla karşılaştırıldı ve bu sayede sözcüklerin büyük kağanlık ve beylik yazıtlarındaki yazımları temel alınınca sözcüğün birincil biçiminin nasıl olduğu konusunda çıkarımlar yapıldı. Çalışmanın en önemli amacı, henüz emekleme aşamasında olan Eski Türkçenin diyalektolojisi için yeni verilerin gözler önüne serilmesidir. Bu tür çalışmaların artması, yedi ve sekizinci yüzyılda Orta ve İç Asya coğrafyasına egemen olan Türk boylarının diyalektik özelliklerinin ortaya konmasında kuşkusuz yararlı sonuçlar alınmasına yol açacaktır.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- Aalto, P. (1971). Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times. L. Ligeti (Ed.): *Studia Turcica* içinde (s. 29-37). Budapest: Akadémiai Kiado Press.
- Alyılmaz, Cengiz (2005). Gürbelcin (Gurvaljin uul) Yazıtıyla İlgili Bazı Düzeltmeler. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 73-79.

TÜRK RUNİK HARFLİ UYGUR YAZITLARINDAKİ KURAL DIŞI YAZIMLARIN DİYALEKTİK ANLAMLI OLABİLİR Mİ?

- Arat, R. Rahmeti (1965). Türkçede Cihet Mefhümü ve Bunun İle İlgili Tâbirler. *Türkiyat Mecmuası*, 14, 1-24.
- Aydın, Erhan & Erkin Ariz (2014). Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar. *Bilig*, 71, 65-80.
- Aydın, Erhan (2013). Olon Nuur/Galuut (Moğolistan) Yazıtı Üzerine Notlar. Bülent Gül (Ed.): *Bengü Beläk, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* içinde (s. 123-130). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Aydın, Erhan (2016a). Dialectal elements in the vocabulary of the Uyghur Khanate inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69(3), 285-300.
- Aydın, Erhan (2016b). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. *Türk Kültürü*, 2016 (1), 1-51.
- Aydın, Erhan (2016c). Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 59 (2), 5-26.
- Aydın, Erhan (2017a). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, Erhan (2017b). Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları. *Türkbilig*, 33, 1-14.
- Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, Erhan (2019a). *Sibirya'da Türk İzleri, Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Aydın, Erhan (2019b). Uygur Yazıtlarının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları. Şaban Doğan (Ed.): *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları* içinde. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aydın, Erhan (2021). Eski Türk Yazıtlarında "Bilge" Unvanının Kullanımı Üzerine Değerlendirmeler. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri* içinde (s. 69-74). Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları.
- Aydın, Erhan (2022). Tonyukuk Yazıtının Yazımı ve Yazım Hataları Üzerine Notlar. Osman Fikri Sertkaya & Günay Karaağaç & Mesut Şen (Ed.): *Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı* içinde (s. 85-102). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aydın, Mihriban (2022). Tariat (Terh) Yazıtının Köktürk ve Uygur Coğrafyasını Anlamaya Katkıları. *Türk Kültürü*, 2022 (2), 143-156.
- Aydın, Mihriban (2023). Tonyukuk Yazıtı'ndaki Tek Örnekler Üzerine. *Türk Kültürü*, 2023 (2), 15-50.
- Battulga, Ts. & Ts. Törbat & N. Bayarhüü & T. Iderhangay (2006). Tehtiyin golin runi biçees. *Acta Historica Mongolica*, 7 (1), 5-9.
- Bazin, L. (1991). *Les systemes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó Press.
- Benveniste, É. (1966). *Titres et noms propres en iranien ancien*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Berta, Á. (2004). *Szavaimat jól halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadásá*. Szeged: Jate Press.
- Bombaci, A. (1974). On the Ancient Turkish Title *şad*. *Gururājamañjarika* (Studi in Onore di Giuseppe Tucci) içinde (s. 176-193). Napoli: Istituto Universitario Orientale.
- Cicm, H. S. (2015). Eski Uygurca *çigşi*-Moğolca *çigşin*. (Çev.: Hüseyin Yıldız). *Dil Araştırmaları*, 17, 225-227.
- Clauson, G. (1957). The Ongin Inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1957, 177-192.
- DTS: Nadelyayev, V. M. & D. M. Nasilov & E. R. Tenişev & A. M. Şçerbak (1969). *Drevnyeturkskiy Slovar*. Leningrad: Nauka.
- Dobrovits, M. (2001). Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2000, 147-150.
- Ecsedy, H. (1965). Old Turkic titles of Chinese Origin. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 18 (1-2), 83-91.
- ED: Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Ercilasun, Ahmet B. (2006). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden & Boston: Brill Press.
- Hamilton, J. R. (1974). Le nom de lieu K.Ç.N dans les inscriptions turques runiformes. *T'oung pao*, 60 (4-5), 294-303.

- Mert, Osman (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazılarından Tes-Tariat-Şine Us*. Ankara: Belen Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (1963). Über die alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Würde. *Central Asiatic Journal*, 8 (1), 27-42.
- Ölmez, Mehmet (1992). Uygurca üçük 'kürk'. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1992, 47-52.
- Ramstedt, G. J. (1913). Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 30 (3), 1-63.
- Ramstedt, G. J. (1951). Alte türkische und mongolische Titel. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55 (2), 59-82.
- Rybatzki, V. (2000). Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions. *Central Asiatic Journal*, 44 (2), 205-292.
- Rybatzki, V. (2006). *Die personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung*. Helsinki: Publications of the Institute for Asian and African Studies: 8. E-Thesis. (Erişim tarihi: 02.02.2022).
- Sertkaya, Osman F. (1986). Tonyukuk Kitabesinin İkinci Taşının Doğu Yüzü Hakkında Bazı Yeni Görüşler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1986, 59-63.
- Sertkaya, Osman F. (1992). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 28 (1-2), 325-334.
- Sinor, D. (2006). Altay Dillerindeki "Kuzey" Kavramı İçin Kullanılan Terimler Üzerine Düşünceler. (Çev. Mustafa Levent Yener). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6 (2), 531-535.
- Şirin User, Hatice (2006). Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine. *Bilig*, 39, 219-238.
- Şirin User, Hatice (2008). Şine Usu Yazıtı'nda Kayıtlı "t(a)t(a)r(ı)g:(a)y(ı)td(ı)m" Cümlesi Üzerine. *International Journal of Central Asian Studies*, 12, 183-196.
- Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat (1983). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi". *Belleten*, 46 (184), 795-838.
- Tekin, Talat (1994). Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 51-66.
- Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tezcan, Semih (1978). Eski Türkçe *buyla* ve *bağa* Sanları Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1977, 53-69.
- TMEN I: Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- TMEN II: Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- TMEN III: Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- TMEN IV: Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- VEWT: Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- Vovin, A. (2004). Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle. *Central Asiatic Journal*, 48 (1), 118-132.

